

**ANDIJON SHEVASINING AREAL KARTASINI
TUZISH MUAMMOLARI****Axmadjonova Irodaxon Kaxramonjon qizi ¹**¹ Andijon davlat universiteti 1-bosqich magistr**MAQOLA
MALUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:***Received:07.02.2025**Revised: 08.02.2025**Accepted:09.02.2025***KALIT SO'ZLAR:***Andijon shevasi, areal
karta, til xususiyatlari,
sheva, tilshunoslik,
ijtimoiy omillar,
geografik omillar, etnik
guruhlar, til
o'zgarishlari,
madaniyatshunoslik.**Mazkur maqola Andijon shevasining areal
kartasini tuzishdagi muammolarni tahlil qiladi.
Andijon viloyatidagi til xususiyatlari va sheva
farqlari mintaqaning geografik, ijtimoiy va madaniy
omillariga asoslangan holda o'rganiladi.
Maqolada, sheva o'zgarishlarining vaqt davomida
yuzaga kelishi, etnik guruhlarining tildagi o'rni, va
aholi bilan intervyularni o'tkazishdagi qiyinchiliklar
kabi muammolar yoritilgan. Andijon shevasining
areal kartasini yaratish jarayoni, viloyatdagi tildagi
farqlarni o'rganishda, tilshunoslik va
madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan katta
ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatilgan.*

KIRISH. Andijon viloyati, o'zining boy tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayoti bilan ajralib turadigan hududlardan biridir. Bu yerda nafaqat o'ziga xos madaniyat, balki tilning turli shevalari ham o'z o'rnini egallaydi. Andijon shevasi — bu viloyatdagi tildan foydalanish uslubining o'ziga xos shakli bo'lib, u nafaqat mintaqaviy xususiyatlarni, balki xalqning kundalik hayotini, an'alarini, madaniyatini aks ettiradi. Andijon shevasining areal kartasini tuzish esa ilmiy izlanishlar va tahlillarni talab qiladigan murakkab jarayonlardan biridir. Andijon shevasi o'zining o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu sheva, asosan, O'zbekistonning janubiy hududlarida, xususan, Andijon viloyatida, O'rta Osiyo va Turkistonning boshqa qismlarida ham uchraydi. Shevani o'rganish, uning tarixiy shakllari va zamonaviy holatiga oid tahlillarni amalga

oshirish, tilshunoslarga viloyatdagi ijtimoiy va madaniy jarayonlarni yaxshiroq tushunish imkonini beradi [1]. Areal karta — bu ma'lum bir hududda til va uning dialektik xususiyatlarini tasvirlash uchun ishlatiladigan karta turidir. Andijon shevasining areal kartasini tuzish, viloyatdagi til o'zgarishlari va mintaqaviy farqlarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Bunday kartalar, shevaning mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha fonetik, grammatik va leksik variantlarini aks ettiradi, shuningdek, tilning har bir xususiyati qanday va qayerda rivojlanayotganini ko'rsatadi. Andijon shevasining areal kartasini tuzishda eng katta muammolardan biri — geografik va ijtimoiy omillarning ta'siri. Mintaqaning turli qismida til o'zgarishlari bir xil bo'lmasligi mumkin. Masalan, tog'lik va dashtlik hududlar o'rtasida til farqlari sezilarli bo'lishi mumkin, shuningdek, shaharlashish jarayoni ham shevani o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Bu omillarni hisobga olgan holda, areal kartaning aniq va mukammal bo'lishi uchun mintaqaning har bir hududini alohida tahlil qilish zarur. Tilning dinamik xususiyatlari, ya'ni uning doimiy o'zgarishi, areal kartani yaratishda yana bir muammo bo'lib hisoblanadi. Andijon shevasining ayrim fonetik yoki leksik xususiyatlari vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Yangi so'zlar kirishi yoki eski so'zlarning yo'qolishi, sheva tarkibining rivojlanishi, bu jarayonlarni kuzatish va ularni kartaga aks ettirish juda qiyin bo'lishi mumkin. Andijon viloyatida etnik va madaniy xilma-xillik mavjud. Bu turli guruhlarining o'ziga xos tillik xususiyatlarini saqlab qolishlari, shevani o'rganishda yana bir qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun, biror bir hududdagi til o'zgarishlarini to'g'ri baholash uchun etnik guruhlarining tildagi o'rni va ijtimoiy o'zgarishlar ham e'tiborga olinishi kerak. Andijon shevasini aniq tasvirlash uchun, mahalliy aholi bilan intervyu o'tkazish zarur bo'ladi [2]. Ammo bunday tadqiqotlarda ijtimoiy sharoitlar, aholi qarashlari va ularning tilda qanday ifodalanishini to'g'ri aks ettirish qiyin bo'lishi mumkin. Buning ustiga, har bir odamning shevasi ham har xil bo'lishi mumkin, bu esa barcha xususiyatlarni umumlashtirishni qiyinlashtiradi. Andijon shevasining areal kartasini tuzish tilshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Bunday kartaning yaratish jarayoni, nafaqat sheva tarkibini o'rganish, balki mintaqaviy til farqlarini, tarixiy va madaniy o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. Ammo, areal kartani tuzishda mavjud bo'lgan murakkab muammolarni yechish uchun, chuqur ilmiy tadqiqotlar, zamonaviy texnologiyalar va metodik yondashuvlar talab etiladi. Bu jarayon, nafaqat Andijon shevasining xususiyatlarini, balki butun O'zbekistonning til va madaniyatini yaxshiroq tushunishga xizmat qiladi.

Adabiyoti tahlili. Andijon shevasining areal kartasini tuzish, tilshunoslikda muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Bu soha tilshunoslar tomonidan bir necha bor o'rganilgan bo'lsa-da,

uning to'liq va mukammal kartasini tuzish hali ham o'zining qiyinchiliklari va dolzarbligi bilan ajralib turadi. O'zbekistondagi dialektologiya va areal lingvistika yo'nalishidagi ilmiy tadqiqotlar bu sohadagi asosiy manbalarni tashkil qiladi. Andijon viloyati, uning shevasi va areal kartasini tuzishda duch kelinadigan muammolarni tahlil qilish, nafaqat til o'zgarishlarini, balki mintaqaviy farqlarni ham chuqur o'rganishga imkon beradi. Andijon shevasi, O'zbekistonning janubi-sharqiy hududida joylashgan bo'lib, o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu sheva, asosan, Andijon viloyati bilan bog'liq bo'lsa-da, uning o'ziga xosligini tushunish uchun mintaqaviy dialektlar va umumturk tilining o'zgarishlarini ham hisobga olish zarur. Andijon shevasi, ko'plab tilshunoslarning tadqiqotlarida, leksik va grammatik farqlarning, fonetik o'zgarishlarning mavjudligi bilan e'tibor qozongan. Shu bilan birga, viloyatda zamonaviy o'zgarishlar va shaharlashish jarayonlari ham bu shevani ta'sir qiladi. Masalan, Abdullaev (1986) o'zining "O'zbekistonning janubi-sharqiy dialektlari" asarida, Andijon viloyatidagi til xususiyatlarini tahlil qilib, sheva va dialektlar orasidagi farqlarni aniq ajratgan. U dialektologik o'rganishlar orqali mintaqaviy shevalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga harakat qilgan. Boshqa tadqiqotchilar, Raxmanov (2003) va Sattorov (2010), Andijon shevasining fonetik xususiyatlari, ayniqsa, vokallarning qisqarishi va shovqinli tovushlarning o'zgarishlarini batafsil yoritganlar [3,4].

Andijon shevasining areal kartasini tuzishda eng katta qiyinchiliklar mintaqaning geografik va ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Sattorov (2010) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda, viloyatdagi til o'zgarishlarining geografik tarqalishiga katta e'tibor qaratilgan. Geografik hududlar orasidagi farqlar, masalan, tog'lik va dashtlik hududlar, shevani qanday o'zgarishlarga olib kelishi mumkinligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bunday farqlarni hisobga olgan holda, areal kartaning tuzilishi murakkablashadi, chunki sheva turli joylarda turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Andijon viloyatida turli etnik guruhlar istiqomat qiladi, bu esa tildagi farqlarni yanada kuchaytiradi. Raxmanov (2003) o'z tadqiqotlarida etnik guruhlarining tilga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qilgan. U, ayniqsa, o'zbek va boshqa etnik guruhlariga mansub shaxslarning sheva tarkibiga qo'shilgan elementlarini o'rganib chiqqan. Bunday o'zgarishlar, areal kartani yaratishda etnik faktorlarning ahamiyatini ko'rsatadi [5].

Areal karta tuzishda yana bir muammo — tilning doimiy ravishda o'zgarishi va rivojlanishidir. Sattorov (2010) ning fikriga ko'ra, tilning dinamik xususiyatlari areal kartaning aniq tasvirlanishiga to'sqinlik qiladi. Andijon shevasining ba'zi fonetik va grammatik xususiyatlari vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin, bu esa kartada aks ettirilgan

ma'lumotlarning eskirishi yoki noto'g'ri bo'lishiga olib keladi. Shu sababli, vaqt o'tishi bilan tilning o'zgarishini hisobga olish, kartaning doimiy yangilanib turishini taqozo etadi. Andijon shevasining areal kartasini tuzishning muhim jihatlaridan biri — mahalliy aholi bilan intervyu o'tkazishdir. Tursunov (2015) tomonidan amalga oshirilgan intervyularni o'rganish jarayoni, mahalliy so'z boyligi va sintaktik xususiyatlarni yig'ishning samarali usuli sifatida taqdim etilgan. Ammo, intervyularni o'tkazishning o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud, chunki har bir kishi shevadani farqli o'laroq, ba'zi so'zlarni yoki ifodalarni ishlatishda o'ziga xos yondashuvlarga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, yoshlar va keksa avlod o'rtasidagi til farqlari ham e'tiborga olinishi kerak. Andijon shevasining areal kartasini tuzish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ko'plab muammolarni ochib beradi. Geografik, ijtimoiy, etnik va tilning dinamik o'zgarishlari areal kartani tuzishda yuzaga keladigan asosiy muammolarni tashkil qiladi. Andijon viloyatining shevasi, o'zining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi va uni o'rganish tilshunoslikda katta ahamiyatga ega. Boshqa mintaqaviy dialektlar bilan solishtirganda, Andijon shevasining o'ziga xos xususiyatlari areal karta tuzishda yana bir muhim faktor sifatida qabul qilinishi kerak [6].

Materiallar va metodlar. Andijon shevasining areal kartasini tuzish muammolarini o'rganish uchun bir qator ilmiy metodlar va materiallardan foydalanildi. Ushbu tadqiqotda, tilshunoslikning dialektologiya va areal lingvistika sohalaridagi ilmiy uslublar, shuningdek, maydon tadqiqotlari va statistik tahlil usullari qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — Andijon viloyatidagi til o'zgarishlarini aniq va mukammal tarzda aks ettirish, shevaning areal xususiyatlarini va mintaqaviy farqlarni o'rganish edi. Andijon viloyati va uning turli tumanlari (masalan, Andijon shahri, Marhamat, Izboskan, Paxtaobod, Qo'rg'on, va boshqalar). Hududning turli qismlarida sheva xususiyatlari va til o'zgarishlari farqlanishi mumkin, shuning uchun har bir tuman o'ziga xos material sifatida tanlandi. O'zbek tili bo'yicha ilmiy asarlar, dialektologik tadqiqotlar, shevalarning fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumotlar. Sattorov (2010) va Raxmanov (2003) kabi ilmiy ishlar tadqiqot uchun asos bo'lib xizmat qildi. Mahalliy aholi so'zlashuvi: Mahalliy aholi bilan o'tkazilgan intervyular va so'rovnomalar. Bu materiallar shevaning xususiyatlarini, so'z boyligini va tildagi o'zgarishlarni o'rganish uchun asos bo'ldi. Aholi vakillari orasida yoshlar, kattalar va keksa avloddan iborat bo'lgan guruhlar bilan suhbatlar olib borildi.

Andijon viloyatidagi sheva xususiyatlarini o'rganish uchun polivokal (ko'p ovozli) metoddan foydalanildi. Bu metod, bir nechta mahalliy aholi vakillari bilan intervyular olib borish va ularning shevaviy xususiyatlarini solishtirishga imkon beradi. Bu metod yordamida tilning fonetik o'zgarishlari, masalan, vokallarning qisqarishi, konsonantlarning

almashuvi va soʻzlashuvdagi maxsus ifodalarning turli hududlarda qanday farqlanishi aniqlandi. Lingvistik arealizm usuli orqali Andijon shevasining areal xarakteristikallari oʻrganildi. Bu metod mintaqaviy til xususiyatlarini, masalan, oʻzgarmagan yoki xuddi shu soʻzlarning turli shakllarini koʻrsatish imkonini beradi. Shevaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari hududga qarab qanday oʻzgarishi yoki bir xil qolishi aniqlanadi. Sheva xususiyatlarini solishtirish va ularni areal karta shaklida aks ettirish uchun statistik tahlil metodlari qoʻllandi. Mahalliy soʻzlashuvchilar orasida olingan natijalar statistik jihatdan qayd etilib, oʻzgarishlar va farqlar aniqlandi. Tadqiqot davomida koʻplab mahalliy aholi vakillari bilan suhbatlar olib borildi, ularning javoblari yigʻilib, maxsus dastur yordamida tahlil qilindi [7].

Areal kartani tuzish uchun, yigʻilgan maʼlumotlar boʻyicha geoinformatsion tizimlar (GIS) dasturlari va analog kartografik metodlardan foydalanildi. Har bir tuman yoki hududdagi sheva xususiyatlari koʻrsatilgan maxsus xaritalar ishlab chiqildi. Bu xaritalarda fonetik va leksik oʻzgarishlarning tarqalishi, soʻzlarning turli shakllarining geografik hududdagi farqlari aks ettirildi. Sotsiolingvistik metod orqali Andijon shevasining jamiyatdagi oʻrni va aholi oʻrtasidagi ijtimoiy farqlar tahlil qilindi. Bu usul, shevaning shakllanishi va tarqalishi, shuningdek, tilda yuz berayotgan oʻzgarishlar asosida, ijtimoiy guruhlar va yoshlar oʻrtasida qanday farqlar mavjudligini oʻrganishga yordam berdi.

Andijon shevasining oʻziga xos leksik xususiyatlarini, shuningdek, xalq orasida ishlatiladigan soʻz va ifodalarni aniqlash uchun mahalliy qoʻshiqlar, xalq sheʼrlari va ogʻzaki adabiyotdan foydalanildi. Bu metod, shevaning tarixiy shakllarini va uning evolyutsiyasini oʻrganishga imkon berdi. Tadqiqotda baʼzi cheklovlar mavjud edi. Birinchidan, intervyu oʻtgan shaxslarning sheva va tilga boʻlgan bilim darajasi har xil edi. Baʼzi intervyu beruvchilar sheva xususiyatlarini toʻliq aks ettira olishmasdi, bu esa natijalarning toʻliqligiga taʼsir qilishi mumkin edi. Ikkinchidan, vaqt cheklovlari sababli barcha hududlarni chuqur oʻrganish imkoni boʻlmadi, faqat ayrim tumanlarda oʻrganishlar amalga oshirildi. Andijon shevasining areal kartasini tuzish uchun keng qamrovli va turli metodlardan foydalangan holda, viloyatdagi til xususiyatlari va mintaqaviy farqlarni aniq aks ettirish maqsad qilingan. Tadqiqot davomida polivokal metod, lingvistik arealizm, statistik tahlil va karta tuzish usullari samarali qoʻllanildi. Bu metodlar yordamida Andijon shevasining areal kartasini tuzish jarayoni yanada mukammal va aniq amalga oshirilishi mumkin.

Xulosa. Andijon shevasining areal kartasini tuzish muammolari, nafaqat tilshunoslik, balki jamiyatshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida amalga oshirilgan o'rganishlar, Andijon viloyatidagi sheva xususiyatlari va tilda yuz berayotgan o'zgarishlarni yanada aniqroq tushunishga imkon berdi. Mahalliy aholi bilan o'tkazilgan intervyular, lingvistik arealizm, polivokal metod va statistik tahlil usullari orqali, shevaning fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari tarqalishining geografik va ijtimoiy farqlari ko'rsatilgan. Biroq, Andijon shevasining areal kartasini tuzishda ba'zi muammolar ham mavjud. Geografik va ijtimoiy omillar, tildagi o'zgarishlarning dinamikligi va etnik guruhlarining tilda aks etishidagi farqlar areal kartaning aniq va to'liq bo'lishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Shuningdek, vaqt o'tishi bilan shevadagi o'zgarishlarni va tilning rivojlanishini kuzatish zaruriyati tug'iladi.

Shu bilan birga, bu tadqiqotlar Andijon shevasining o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va areal karta yaratishning ilmiy ahamiyatini namoyon etadi. Andijon shevasining areal kartasini tuzish jarayoni, tilshunoslik sohasidagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish va mintaqaviy farqlarni aniqlashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu jarayonni davom ettirish va yanada chuqurroq o'rganish, O'zbekistondagi boshqa shevalarni ham mukammal tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Khayrullina, R. F. (2000). *Areal'naya lingvistika: teoriya i metodika*. Kazan: Kazanskii Universitet.
2. Vasilyev, P. P. (1977). *Dialekty i arealy*. Moskva: Nauka.
3. Abdullaev, A. (1986). *O'zbekistonning janubi-sharqiy dialektlari*. Toshkent: Fan.
4. Raxmanov, F. (2003). *O'zbek tilining dialektologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston.
5. Sattorov, A. (2010). *O'zbekiston shevalarining areal kartasi*. Toshkent: O'zbekiston.
6. Tursunov, M. (2015). *Andijon viloyatidagi sheva va uning leksik xususiyatlari*. Andijon: Andijon Davlat Universiteti.
7. Mukhiddinov, T. (2018). *O'zbek dialektologiyasining asosiy yo'nalishlari*. Toshkent: O'zbekiston.